

Юсова Наталія
(Київ)

**ЯК «СКРЕСАЄ КРИГА» НАД «ИСКАЖЕННИМИ»
ДИСКУРСАМИ «ПРОФЕСІОНАЛІВ»**

(З приводу трактування Л. Залізняка процесу становлення вчення про давньоруську народність, а також історіографічних досліджень, присвячених названій тематиці)

*«мистецтво дискусії – річ непроста,
але жодному історикові її не оминуть,
бо сьогодні вже навряд чи знайдеш безлюдний острів,
де не вступала нога попередника».*
Н. Яковенко «Вступ до історії»

В одній із останніх статей (вміщеній у збірнику наукових праць НДІ українознавства, присвяченого ювілею – 80-річчю визначного вітчизняного археолога В. Барана) знаний археолог, завідувач одного з відділів Інституту археології НАН України, що займається дослідженнями історії матеріальної культури первісного суспільства, професор Л. Залізняк (далі – професор, опонент, візаві, ets.) черговий раз викладає «єдиновірну» теорію (він її називає – «правдивою версією») «україногенези»¹. Як і в інших своїх працях, науковець спочатку подає розгорнуту критику інших, «не правдивих» версій «науковців, політиків та фантастів», які «запекло борються між собою на шпальтах наукових та популярних видань, газет та журналів за прихильність громадян незалежної України»². Серед інших, опонентами професора, з якими він також «запекло бореться»³, є й прихильники (тією чи іншою мірою) концепції давньоруської народності (далі – концепція ДРН). До цих прихильників (утім, – колишніх) на цей раз потрапила і авторка даних заміток, адже так слід розуміти слова професора: «її (концепції ДРН – Н.Ю.) колишні прибічники, зокрема і сама Н. М. Юсова»⁴. Звідки опонент це взяв не відомо, адже ще не доводилося ніколи, і де б то не було декларувати власну позицію стосовно названої концепції. Утім, усе по-порядку.

Фрагмент, присвячений моїй особі та водночас моїм дослідженням у галузі історіографічного генезису підставової концепції, в цілому переповнений жовчі та безсильного гніву, інсинуацій та цитатного фальшування, тощо. Щоби не бути голослівною – наведемо його нижче повністю, до того ж його будемо далі докладно розглядати (фрагмент вміщений на стор. 229-230 зазначеної вище статті Л. Залізняка). Отже:

С. 229. / Своєрідну позицію займає молода дослідниця Н. М. Юсова. У своїй монографії обсягом 545 с.⁵ вона так і не знайшла можливості відповісти на sacramентальне питання: була чи ні ДРН? Як сказав російський класик: «не можем сметь свое суждение иметь». Попри зрозумілі не зовсім наукові причини, через які Н. М. Юсова «не бере на себе відповідальність... висловлювати власне ставлення до теорії давньоруської народності» (?!). Дипломатично

і сором'язливо визнавши правоту давнього критика концепції ДРН молода дослідниця називає його «непрофесіоналом, який свідомо, чи несвідомо перекручує і політизує концепцію ДРН, подає її занадто спрощено, некоректно і упереджено її інтерпретує, і взагалі «искажает историкографический процесс»⁶.

Політизували концепцію ДРН звичайно ж не Л. Л. Залізняка, а її батьки та послідовники, про що неодноразово писалося⁷ і що в наш час визнають навіть її колишні прибічники, зокрема і сама Н. М. Юсова. Чим же тоді так прогнівив автор цих рядків таємно солідарну з його висновками щодо ДРН молоду «професіоналку»? Виявляється тим, що вважає батьком концепції давньоруської народності В. В. Мавродіна, який виклав її в своїй праці «Формирование русской нации» у 1948 р. А насправді у В. В. Мавродіна були попередники, а згадана його праця вийшла не 1948, а 1947 р.⁸ Усі ці страшні історіографічні гріхи Л. Л. Залізняка допустив, за Н. М. Юсовою, на стор. 6 / С. 230 / журналу «Пам'ять століть», 1998, № 6. На вказаній сторінці читаємо: «В працях радянських медієвістів повоєнного часу з'являються не зовсім зрозумілі пасажі про існування в давньоруський час етнічної спільноти, що передувала власне формуванню російського народу⁹. А. Н. Насонов писав про стійкі тенденції об'єднання на Русі X–XIII ст. в «єдину східнослов'янську країну і народність»¹⁰. Про формування єдиної давньоруської самосвідомості в повосний час писали Д. С. Лихачов (1949) та Б. Д. Греков (1953). Однак найбільш оперативним і чутливим до віянь епохи виявився В. В. Мавродін. Саме він першим чітко сформулював концепцію давньоруської народності, що нібито, з одного боку, була колицкою трьох братніх народів, а з другого – попередницею централізованої Московської держави та її історичного спадкоємця – Радянського Союзу»¹¹.

Отже, всупереч твердженню Н. М. Юсової, Л. Л. Залізняка все ж писав про попередників В. В. Мавродіна. Та й у пріоритеті останнього на формування концепції ДРН він теж не помилився. Це слідом за критикованим нею автором визнає і сама Н. М. Юсова: «Але найбільш чітко й виразно на теоретичному рівні виклав концепцію давньоруської народності справді В. В. Мавродін», який «вводить новий термін – давньоруська народність... і вперше ставить проблему ДРН»¹². То в чому ж страшні історіографічні гріхи Л. Л. Залізняка, висновки якого щодо ДРН та «грунтовність аргументів не ставить під сумнів» сам критик? Якщо помилки в один рік у часі публікації згаданої праці В. В. Мавродіна достатньо, щоб назвати автора цих рядків «непрофесіоналом», який «искажает историкографический процес», то цей принцип визначення професіоналізму вочевидь слід поширити і на саму Н. М. Юсову. «Від склавинів до української нації», яка вийшла друком насправді не 1996, а 1997 р.¹³

Якщо «грунтовність аргументів Л. Л. Залізняка щодо спростування концепції ДРН», які базуються на «перекрученій, упередженій та искаженній» історіографії ДРН визнають навіть його опоненти, то чи така вже його історіографія «искаженная»? Адже не тільки практика – критерій істини, а й отримана істина – доказ правильності застосованого історіографічного підходу.

Історіографія – це інструмент отримання нового знання. І якщо на 550 сторінках описово-емпіричного тексту книги Н. М. Юсової 2005 р., протягом майже 10 років праці над історією концепції ДРН так і не з'ясовано чи існував взагалі об'єкт дослідження, тобто сама давньоруська народність, то постає

сакраментальне питання: чи потрібна така історіографія, і чи її автор дійсно «професіонал»?

Для початку внесемо необхідні методичні зауваги. Нинішня відповідь авторки пов'язана не з в'ясненням стосунків між науковцями та ще й на сторінках фахового наукового видання. Від початку свого наукового студіювання теми з приводу генезису концепції ДРН у радянській історичній науці мені йшлося про необхідність об'єктивістського наукового дослідження цього історіографічного процесу, оскільки він до цих пір подавався як хронологічно, так і фактологічно невірний. Прикладом останнього і слугували, зокрема, відповідні **історіографічні екскурси** в працях візаві.

Узагалі, у сучасному українському (і не тільки!) історіописанні (а ще більше – в націонал-патріотичній публіцистиці) концепція ДРН викликає заперечення, оскільки вона постулює думку про єдиного етнічного предка українців і росіян (і, звичайно, білорусів), а це політично не прийнятно, зокрема тому, що (за висновками, скажімо, Л. Залізняка) надає історичну легітимність «імперській експансії царської, а пізніше і більшовицькій Росії у Східній Європі»¹⁴ (якщо це не політизація, то що?). У наш час на концепцію ДРН і на її прихильників і розробників (заввичай – покійних!) навішуються зневажливо-брутальні й ідеологічно заангажовані ярлики, розраховані викликати емоційно-негативне сприйняття теорії серед широкого кола фахово не підготовлених читачів або ж слухачів. Як вже нам не раз доводилося писати, найбільш урізноманітнений лексикон зневажливих термінів можна відшукати в численних друкованих працях і доповідях нашого візаві («давньоруська народність – історичний міф», «...імперський міф», «псевдонаукова побудова», «тенденційна псевдонаукова конструкція», «псевдонаукова конструкція», «неоімперська концепція», «свідома фальсифікація», «ганебна пляма», «типовий продукт кремлівських ідеологів», «типовий продукт ідеолого-пропагандистської машини тоталітарного режиму», «офіційна радянська версія російського імперського міфу про «спільну давньоруську колицу»», «спадщина радянської партійної науки», тощо)¹⁵. Не буде перебільшенням зазначити, що шельмування ним концепції і обставин її виникнення відбувається в дусі «сталінських часів» і переводить дискусію з наукової площини в ідеологізовано-політичну (проти чого, власне, виступає Л. Залізняк¹⁶), оскільки використання негативних штампів, які підміняють собою науковий аналіз, зовсім не сприяє збереженню об'єктивістського історіографічного дискурсу¹⁷. Отже, йшлося не про політизацію концепції, а про політизацію її обговорення. І, звісно, ніколи і ніде не стверджувала, що політизував її візаві. Стосовно того, що концепцію ДРН політизували «її батьки та послідовники», то це невірно – її політизували (тобто – використали у політичних цілях) компартійні ідеологи, а не вчені-фундатори концепції (якщо під останніми розуміти «батьків і послідовників»). Проте, звісно треба мати на увазі, що фундатори цієї концепції, як й інших в радянській історіографії, та, вочевидь, переважна більшість вчених тієї епохи творили в заданому режимом ідеологічному просторі.

Те, що відбувається на сторінках праць професора у частині репрезентації (наголошую!) **історіографічного процесу творення концепції** ДРН – це явище, яке формує у наукових колах і серед широкого загалу, суто негативний вигляд **генезису** концепції, а відтак і її самої. Саме Л. Залізняк найбільш докладно зусиль для пропаганди такого негативного стереотипу, видаючи «за істину в останній інстанції» свої недолугі інтерпретації процесу постання

концепції, що знаходить своє місце у численних авторських публікаціях, виступах на представницьких форумах і перед чисельною аудиторією навіть і студентської молоді (скажімо, вперше довелося бути свідком однієї з таких промов, де професор виголосив нищівну критику праць В. Мавродіна [одного з фундаторів концепції ДРН; у цьому, 2008, році відзначається 100 річчя з його дня народження¹⁸] – перша міжнародна конференція «Етнічна історія народів Європи», яку проводила кафедра етнології Київського національного університету ім. Т. Шевченка, квітень 1999 р.).

Отже, авторку цих нотаток, як науковця, турбувала така обставина: коли певний дослідник береться не за свою справу (тобто, за те, що не стосується його спеціалізації), то неблаганно стає творцем і продуцентом сфальсифікованих конструкцій в історіописанні та історіографії. До того ж, при огульному очернінні напрацювань попередників, апіорі губиться потенціал, необхідний для створення нових теоретико-методологічних доктрин. Стратегія на оновлення і якісне перетворення історичних побудов у своїй основі націлена на креативний позитив, котрий, в свою чергу, не передбачає превалювання необґрунтованого заперечення-відторгнення. Критика тільки тоді діяльна, коли вона конструктивна, коли несе в собі гіпотетичну модель вирішення конфлікту. В інших випадках, якщо до того ж не продемонстровано резонні аргументи, вона хибна: спростування, нехай навіть вдягнені в тогу принциповості і високої ідеї (читай: на практиці здебільшого – кон'юнктурної ідеологеми), слід однозначно трактувати як такі, що мають певну «цільову установку»¹⁹, вкрай далеку від запитів науки. Тому, якщо вже наукове співтовариство намагається переглянути позиції, вироблені радянською історичною наукою, в даному випадку стосовно етнічного розуміння суспільства Київської Русі, то до справи потрібно підходити серйозно і неупереджено, ґрунтовно проводячи відповідні дослідження, зокрема – в галузі вивчення історії зародження і становлення концепції ДРН.

Інша методична заувага ось яка. У назві й анотації своєї статті (уривок з якої зацитовано вище) професор фактично вказує, що буде розглядати праці науковців (політиків і фантастів, на цей раз, полишимо у спокої), які займаються проблематикою походженням українців. Інакше кажучи – і це відповідає суті його статті – проблематикою, котра стосується давніх періодів історії України. Авторка ж займається суто дослідженням історії історичної науки в СРСР, тобто є спеціалістом з радянської історіографії ХХ ст. Чому ж тоді авторка опинилася серед зазначених науковців? Утім, якщо вже так професору заманулося, то логічно й коректно (з огляду на принцип науковості) було б піддати критиці не першу наукову статтю авторки з підставової тематики, опубліковану на сторінках журналу «УІЖ» у 2001 р., а підсумкову працю – монографію (кілька загальних речень стосовно неї, висловлених візаві аж ніяк не є ґрунтовним критичним аналізом), що побачила світ у 2005 р.²⁰ (а друге, доповнене і перероблене її видання вийшло через рік²¹). Стаття 2001 р., власне, була попередньою розвідкою з заявленої теми (зауважимо – розвідкою, що в цілому стала адекватною наступним, більш ґрунтовним дослідженням), і вийшла, коли авторка щойно поступила до аспірантури Інституту Історії України (далі – ІУ) НАН України. У випадку з П. Толочком, В. Сєдовим, О. Моцею, В. Балущком та іншими дослідниками опонент критикує їх підсумкові або останні монографії (знову наголосимо: присвячені аналізу історичних, а не історіографічних процесів). Отже, вже у цьому аспекті візаві демонструє явну

упередженість. Очевидно, що вона детермінована особистісними причинами (це також помітно з контексту наведеного вище фрагменту): будь-якою ціною дискредитувати дослідження свого критика.

Прикметно, що у статті «Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю», котра вийшла в 2003 р., професор характеризує мою особу так: «безумовно здібна молода авторка»²². Взагалі, хоча візаві й критикує (у **який спосіб** він це робить проілюструємо у відповідному місці даних заміток) у цій праці одну з моїх тодішніх студій, але в цілому ставиться до авторки поблажливо. Прикметність же полягає в тому, що опонент тоді ще не читав названої статті 2001 р. (тому є й інші докази, які наведемо нижче), котра нині викликала в нього негатив. Це, до речі, в котрий раз характеризує «методичні» підходи професора стосовно ознайомлення з попередньою історіографією проблематики, якою він займається упродовж 14 років (іншими словами – що під руку підвернеться те і читає). Якщо вже та перша стаття викликала в нього таке обурення, то який же «шквал» емоцій буде оприлюднений, коли опонент дійде до прочитання другого видання монографії та інших, більш критичних (утім, **коректних**) стосовно його історіографічних екскурсів статей²³, а, радше, – ось цих заміток?! Напевно, тоді авторка буде не просто «професіоналом» (в лапках), а нікчемою, тією особою, що навіть не варта диплома про вищу освіту.

Якщо вже мова зайшла про статтю з прикметною назвою «Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю», то варто, насамперед, торкнутися таких нюансів. Дана стаття написана Л. Залізником у зв'язку з виходом I-го тому збірника ІУ «Ruthenica» (2002), де, з-поміж іншого, були вміщені матеріали «круглого столу», присвяченого етногенетичним процесам на теренах України в середньовічний період²⁴. Власне кажучи, ці матеріали вже були опубліковані раніше на сторінках «УІЖ» (2001, № 3), редколегія котрого і провела названий «круглий стіл»²⁵ (по це, звісно, професор не зазначає, адже він «УІЖ» читає коли заманеться). Археолог вітає, як він каже, «суттєву трансформацію поглядів середнього покоління академічних істориків та археологів на «священну корову» радянської медієвістики – давньоруську народність (ДРН)»²⁶. Цікаво, що серед цього «середнього покоління», яке висловило, за Л. Залізником, «певні сумніви» у зв'язку з існуванням ДРН, він називає такого «відомого дослідника», за його словами, як Н. Юсова. Отже, професор вже вибудував якийсь там свій віртуальний історіографічний простір навколо мене, де спочатку авторка висловила «певні сумніви», а потім, (цілком логічно!) названа «колишньою» прихильницею ДРН. Проте, зовсім таки не логічно авторка спочатку віднесена ним до «середнього покоління» (що корелюється зі статусом «відомого дослідника»), а потім іменується «молодою дослідницею» («здібною» чи ні, – то вже буквально залежить від того, яку статтю одного «віртуального» ранку першою прочитає мій опонент).

Творчо розвиваючи свої «віртуальні» здогадки візаві нині уже береться стверджувати, що авторка працювала над темою «протягом майже 10 років» (станом на 2005 р., що значить, – починаючи з 1995 р.). Чесно зізнаюсь, заради експерименту хотілось би нічого не спростовувати, а подивитись – які ще «віртуальні перли» видасть надалі мій новоявлений «біограф». [Якоюсь мірою думка про наявність власного біографа, бодай і такого, мусить тішити]. Проте, оскільки йдеться про те, що «професіоналка» займалася підставовою тематикою такий великий хронологічний відтинок і досі не визначилася зі своїм ставленням до теорії ДРН, – а відтак «постає сакраментальне питання: чи

потрібна така історіографія, і чи її автор дійсно «професіонал»?», то доведеться покласти край цим фантазуванням «біографа».

Отже, наведемо деякі віхи власної біографії: закінчила Чернівецький держуніверситет у 1999 р.; того ж року почала працювати в ІУ на посаді м. н. с. групи координації міжнародних українознавчих досліджень; 21 червня 2001 р. (це легко перевірити за протоколом) на Вченій раді ІУ була затверджена тема майбутньої кандидатської дисертації «Гене́за концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР: 1930-і – перша половина 1940-х рр.» (щоправда до студіювання теми реально приступила десь на початку 2001 р.); з 1. 11. 2001 – аспірантка ІУ; перша стаття з теми вийшла в № 6 «УІЖ» того ж року; на третьому році аспірантури представила на обговорення відділу української історіографії ІУ дисертацію (вересень 2004 р.); 28 січня 2005 р. остання була захищена в ІУ; через два місяці на Вчену раду ІУ була винесена монографія, яка вийшла друком на середину вересня того ж року. Як бачимо, авторка спромоглася укластися у «класичні» терміни для підготовки дисертації, що її, проте, готувала як монографію (обсяг основного тексту майже в півтора рази більший, ніж дисертації), а тому остання була готова майже одночасно з дисертацією. На все-про-все пішло повних чотири роки.

Зрозуміло, що вигадка про «майже 10 років» знадобилася професору, задля знецінення роботи. Втім, і за 4 роки можна було б відповісти на зазначене «сакраментальне питання». Однак, правда полягає в тому, що таке питання / завдання перед собою не ставила. Маючи на руках (отримав через посередника і користувався упродовж аж двох тижнів) перше видання монографії, опонент не міг не знати, що об'єктом дослідження в ній (як і в дисертації) була не «сама давньоруська народність» чи вирішення проблеми її існування / не існування (як він мені це приписує – спостерігаємо чергову «віртуальність» з його боку). Цитую власну монографію:

«Отже, об'єктом вивчення у монографії став генезис концепції давньоруської народності у 1930-ті – першій половині 1940-х рр. у контексті історіографічного процесу, що відбувався в СРСР у вказаний період; а предметом дослідження – зміст інтелектуальних інтенцій радянських істориків з тематики етногенетичних процесів у східнослов'янському суспільстві давньоруської доби. Метою дослідження став комплексний аналіз всіх компонентів історіографічного процесу, які відображають генезис концепції про давньоруську народність в контексті розвитку історичної науки в СРСР»²⁷.

Таким чином, обрані об'єкт, предмет і мета дослідження, як і поставлені завдання, не вимагали розв'язання завдання: «була чи ні ДРН?» Досліджувалось саме те, що заявлено: історіографічний процес генезису концепції в зазначений період. З приводу закиду опонента про те, що «не можем сметь свое суждение иметь», то слід було б для початку належним чином прочитати монографію. Власне бачення того, як відбувався генезис концепції, сповна відображено в авторських узагальненнях, висновках, спостереженнях і припущеннях. Проте, професор має на увазі відповідь на «сакраментальне питання». І наразі дотримуюсь того «суждения», що в **наукових студіях** з обраної спеціальності, дослідник має право стверджувати лише те, що відноситься до його компетенції (інша справа – публіцистика чи популяризація). Тому можу повторити, з певним іронічним подивуванням – до чого тут закид опонента про якісь «зрозумілі не зовсім наукові причини»? – те застереження, котре декларується в обох виданнях монографії:

«виходячи з принципів компетентності й професіоналізму наукового дослідження, вважаємо: висловлювати власне розуміння з цієї проблематики, що претендувало б на певний кваліфікований рівень, мають право лише фахівці, котрі поглиблено займаються історією давньоруської доби, а також спеціалісти з теорій етногенезу. Оскільки серед фахівців існує поляризація поглядів на проблему існування давньоруської народності, то автор тим паче не бере на себе відповідальність вирішувати зазначену проблему в історико-теоретичному аспекті. Зауважимо також, що хронологічні рамки монографії не охоплюють весь історіографічний процес функціонування концепції (-теорії) в радянській історичній науці. Увага зосереджена лише на етапі її генезису. Тому автор вважає науково некоректним висловлювати власне ставлення до теорії давньоруської народності в цілому за весь період її історіографічного існування в радянській історичній науці»²⁸.

Авторка ж поглиблено займається історією радянської історичної науки. І в цій галузі маю право, на підставі залученого джерельного матеріалу і літератури з проблематики, стверджувати певні речі, оскільки, на відміну від IX–XIII ст., володію інформацією з приводу переважної більшості «імен, паролів і явок». В останньому випадку «явки» – це адреси (будинки, № кабінетів тощо), де відбувалися різні наукові (чи ідеологічні) сесії і засідання. Однак, не будемо надалі інтригувати професора і (оскільки ці замітки відносяться до жанру наукової публіцистики) посміємо висловити своє «суждение» з «сакраментального питання». Не будучи фахівцем у галузі давньоруської історії і етногенетики, можна лише зазначити, які позиції видаються більш вірогідними.

З минулих поколінь вчених імпонують міркування російського лінгвіста О. Шахматова: «створення Київської держави сприяло об'єднанню руських племен, внесло певну єдність і в мовне життя»²⁹; за доби Володимира Великого східне слов'янство знову злилося в «одну сім'ю, пов'язану політичними та культурними вузами»³⁰; в спільній державі східних слов'ян «складається **підґрунтя** для своєї місцевої національної культури, державі забезпечується національна єдність»³¹ (вид. – Н. Ю.). Солідаризується з наведеними думками О. Шахматова й позиція українського історика М. Кордуби: «Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загально-русська, коли не нація у повному значінню сього слова, так скажімо, культурна сфера»³² (ця теза вченого відноситься до Київської Русі). Зауважимо, що терміни «нація» і «національна» відображують розуміння науковців початку ХХ ст. і нині звісно не придатні. З поглядів сучасних вчених мені імпонують деякі думки Я. Ісаєвича (про складання етнокультурної спільності на рівні давньоруської еліти), О. Моці (подібні міркування), В. Балущка (щодо протоукраїнської метаєтнічної спільноти, котра увійшла до складу метаєтнічної спільноти більш високого порядку, яка охопила все східнослов'янське населення), тощо.

Однак внесемо застереження: при цьому аж ніяк не стверджується, що вони праві. Утім, хто може їх міркування, чи їх противників однозначно і доказово спростувати, адже емпіричних даних для аналізу того, як справді відбувалися ті чи інші етногенічні процеси у ту далеку добу дуже мало. Вважаємо, що будь-які інтерпретації з цієї проблематики з огляду на наявні матеріальні, писемні та інші джерела є здебільшого умоглядними. Бодай і для ХХ ст., коли існують мільйони документів й усні свідчення, деякі історичні явища та процеси з трудом піддаються реконструкції чи однозначній оцінці. Наприклад, той же

голодомор-геноцид навіть професійними істориками оцінюється по-різному (зокрема – етнічного він був спрямування чи соціального?).

У зв'язку з висловленим вище, авторка не «дипломатично і сором'язливо» і без «таємної солідарності», а відкрито і без усяких реверансів зазначає таке: мною не визнається «права давнього критика концепції ДРН» (тобто – мого нинішнього візаві), як і не визнається права його опонентів (скажімо, В. Седова чи П. Толочка). Погодьтеся: визнати **правоту** і «не ставити під сумнів **грунтовність** аргументів» (вид. – *Н. Ю.*) це не одне й те саме. Аргументи, якщо підходити об'єктивістськи, можна прийняти / визнати за ґрунтовні (більш-менш професійна інтерпретація джерел, струнні концептуальні конструкції, логічні висновки, тощо), але це не означає, що вони є єдиновірними, такими, які б категорично переконували. В одній із своїх статей авторка признала за ґрунтовні аргументи з приводу існування ДРН і П. Толочка³³. Є ґрунтовні аргументи і у В. Барана і у О. Моці, у М. Брайчевського і В. Балущка. Причому, що прикметно, одні «ґрунтовні» аргументи спростовують інші «ґрунтовні» аргументи (а іноді це одні і ті ж самі резони чи факти, але потрактовані з різних позицій). Хто правий? Можливо всі потроху? Як у тій притчі про султана: «маєш рацію» (ухвала султана з приводу позиції однієї сторони в суді), «і ти маєш рацію» (щодо позиції опонуючої сторони), «і ти також маєш рацію» (подлук здивованої позиції радника султана у зв'язку з попередніми ухвалами повелителя)³⁴.

«Чим же тоді так прогнівив» (як запитує професор) авторку опонент? Далеко ходити не треба, достатньо взяти приклади з наведеного фрагмента його останньої статті. Утім, вони вже частково наводилися вище (з приводу створення ним фальшованого історіографічного «віртуального простору»). Розглянемо одну його комбіновану фальшовану цитату: „молода дослідниця називає його (Л. Залізняка – *Н. Ю.*) «непрофесіоналом, який свідомо, чи несвідомо перекичує і політизує концепцію ДРН, подає її занадто спрощено, некоректно й упереджено її інтерпретує, і взагалі «искажає історіографічний процес». Перше питання, що виникає, де закінчується ніби-то цитата з моїх праць? Очевидно, після слова «процес», тобто українське речення чомусь закінчується трьома словами російською мовою. Л. Залізняк при цьому робить посилання на вже згадану статтю 2001 р. («УІЖ», № 6, с. 66) і на перше видання монографії. В останньому випадку він вказує не конкретну сторінку, а загальну їх кількість у монографії (545 с.). Щоби не інтригувати читача, відразу слід зазначити: такої цитати ні в статті, ні в монографії не знайти, перед нами – просто сфальшований колаж з моїх слів. У монографії взагалі не має нічого подібного, тому то Л. Залізняк і не робить посилання на конкретну сторінку (але ж монографію якимось чином дискредитувати дуже хочеться). Що ж стосується статті, то деякі слова з цієї ніби-то цитати дійсно присутні, але в різних реченнях. Проте, трьох останніх слів російською мовою там не має (звідки вони взялися – то є окреме питання).

Розглянемо, що ж все таки було насправді із зазначеного приводу в тексті статті 2001 р. На початку студії, актуалізуючи необхідність неупередженого вивчення теми стосовно генезису концепції ДРН в радянській історичній науці авторка процитувала для приведення негативного прикладу ті штампи, які вживає у своїх працях **фахівець з історії матеріальної культури первісного суспільства**, яким є (і цього ніхто від нього не віднімає) Л. Залізняк. Потім була наведена цитата з книги О. Толочка і П. Толочка, які слушно зазначали, що у більшості випадків проблемою давньоруської народності «переймаються

люди, котрі ніколи професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків»³⁵. До цього висновку названих фахівців авторка додала наступне: «Нерідко ці історіографічні набутки свідомо чи несвідомо перекручуються, некоректно інтерпретуються, згідно з упередженими поглядами подібних непрофесіоналів»³⁶ (інакше кажучи – подібними до тих, кого мають на увазі названі співавтори!). У кінці цієї сторінки авторка зазначила з приводу науково-популярних праць опонента: «Його виклад історії виникнення концепції видається занадто спрощеним (якщо не сказати карикатурним)»³⁷. Наголошуємо: і в цій ремарці йдеться не про концепцію (її суть), а про виклад **історії її виникнення!** Навіть непрофесіоналу зрозуміло, що це «дві великих різниці», але професор свідомо цього «не помічає».

У цих замітках вже наведено достатньо прикладів перекручень, некоректного інтерпретування, упередженості, які дозволяє собі Л. Залізник. Якщо професор порушує елементарні вимоги «абетки фаху», то чи він дійсно професіонал? Теж саме він робить з «історіографічними набутками» попередніх поколінь вчених, а також із викладом історії створення концепції ДРН (про що, власне, і мовилося). Однак, зауважимо, у статті 2001 р. (як і в інших наших працях) професор прямо не називається непрофесіоналом, подібне лише натякається, але ж «на злодії – шапка горить». Не викличе якогось особливого подивування і та обставина, коли візаві спаде на гадку притягнути мене до суду, за те, що навела останнє прислів'я (авжеж: «назвала – злодієм!»); таке перекручення буде цілком у його дусі.

Тепер з'ясуємо, звідки взялися у фрагменті російські слова («искажает историографический процесс», „искаженная»), котрі візаві подає як такі, що присутні в двох тут названих працях. Л. Залізник вочевидь похапцем переглядав збірник тез однієї конференції, що відбулася в Санкт-Петербурзі в грудні 2004 р., де були опубліковані тези авторки російською мовою під показовою назвою – «Проблема генезиса концепции о древнерусской народности в современной украинской историографии: искажение историографического процесса Л. Л. Зализняком»³⁸ (передано до редколегії в січні 2005 р., надрукований збірник отримано в кінці того ж року). Саме такого найменування **вимушена** була допуститися, у зв'язку з тим, що, не дивлячись на низку опублікованих і в Україні і в Росії власних статей, де на джерельному рівні спростовувалися перекручення професора стосовно заявленої теми, він продовжував їх дублювати в нових і нових своїх публікаціях. Була певна надія: хоч такий крок на нього подіє «отрезвляюще». І таки подіяло, але не в бажаному напрямку! Зауважимо, що попри таку неприємну для професора назву (визнаємо її за неконструктивну, але сам текст статті вповні коректний щодо Л. Залізняка), він і тут не називається непрофесіоналом, навпаки – до його прізвища у тексті тез була дана примітка, в якій він називається «безперечно, висококласним спеціалістом з проблем мезоліту» і «висококваліфікованим викладачем Києво-Могилянської академії». Однак з технічних причин ця примітка була знята – чи-то редколегією збірника, чи-то вже при макетуванні. Зате така примітка є в нашій студії, опублікованій у другому випуску альманаху «Ейдос»³⁹.

Либонь зазначений збірник був у руках Л. Залізняка недовго і до того ж – професор чомусь полінився зробити виписки з наших тез, а тому не дає на них посилань, натомість деякі слова з них вставив до сконструйованого ним тексту, приписаного авторці як ніби-то текст з названих двох праць (статті 2001 р. і монографії). Утім, вірогідно припустити й таке: візаві не дав на

збірник конкретизуючих посилань, маючи на меті не афішувати факт, що його «рекламують» у такій незугарній іпостасі аж серед наукового співтовариства в Росії (до речі, у колі учнів В. Мавродіна, а також цей збірник має і син російського історика – Валентин Мавродін).

Ось такі «методичні» підходи професора, що він їх демонструє у своїх працях і спричиняли і спричиняють (і щиро сподіваюсь – надалі теж спричинюватимуть!) в мене справедливе обурення (гнів – занадто сильне почуття, щоби його ні з того, ні з сього викликати). Якщо візаві так «искажает историографический процесс» сьогодення, то що вже казати про ті «нещасні» роки сталінської доби. Утім, тепер перейдемо вже до ілюстрації цих «искажених» (і побачимо, що це слово цілком правомірне на адресу відповідних історіографічних екскурсів професора).

Як вже неодноразово доводилося писати (перший раз у статті 2001 р.), викладення професором історії виникнення концепції видається занадто спрощеним (якщо не сказати карикатурним). Науковець, наприклад, всюди підкреслює, що «відкриття» ДРН зробив в угоду політичній кон'юктурі В. Мавродін. До того ж, це сучасним археологом подається таким чином, начебто лєнінградський історик виклав свою концепцію зовсім вже «на піску», не маючи жодного попередника, всупереч досліджень провідних українських і російських вчених як дореволюційного часу, так і радянської епохи 20–30-х рр. Те, що професор у двох словах пише про «не зовсім зрозумілі пасажі» в роботах радянських медієвістів повоєнного часу не в рахунок. По-перше, В. Мавродін виклав свій варіант концепції ДРН у монографії «Утворення давньоруської держави», готової приблизно станом на 1944 р.⁴⁰ (вийшла друком у 1945 р.⁴¹), а тому праці інших істориків, опубліковані в повоєнний час, не можна вважати попередніми в цьому відношенні. По-друге, в наших дослідженнях, окрім згаданих Л. Залізняка «пасажів» (які, власне, зустрічаємо в роботах радянських вчених не з повоєнного часу, а з **кінця 1930-х рр.**), йдеться про **дійсно попередні** (цілком теоретично розгорнуті) варіанти концепції. Їх знаходимо у працях головного радянського етногенетика О. Удальцова⁴² (доповідь 1942 р., публікація 1944 р.⁴³) і провідного українського історика, директора ПУ – М. Петровського⁴⁴, а також історика давньоруської доби – С. Юшкова⁴⁵ (щоправда основні його розробки з теорії народності неопубліковані, але тези положень вченого доповідалися під час сесій воєнного часу⁴⁶). До речі, огляд праці М. Петровського, зроблений нами вже у статті 2001 р.⁴⁷, але візаві, такі речі звісно ігнорує, хоча саме цю студію і рецензує.

Не маючи можливості тут переповідати власні дослідження, варто обмежитись коротким оглядом становлення підставової термінології. Перший з названих вчених іменує східнослов'янську етнічну спільноту – «давньоруським народом» або «загальноруська / руська народність»; другий – «єдиним народом Київської Русі і феодальних князівств»; у третього спостерігаємо теоретичні розміркування щодо утворення **народностей** в добу переходу від родового до класового суспільства (під що підпадає, за тодішнім радянським баченням, – «давньоруська народність»).

Коли ж нині візаві знову категорично зазначає, що він «всупереч твердженню Н.М. Юсової ... все ж писав про попередників В.В. Мавродіна», то достатньо лише подивитися на хронологію праць цих «попередників», яка наводиться у самому його тексті і в примітках (М. Державін – 1944 р., Д. Лихачов – 1949 р., А. Насонов – 1951 р., а Б. Греков узагалі – 1953 р.). Стосовно першого з названих вчених, то у згаданій Л. Залізником книзі «Походження руського

народу», спостерігаємо, дійсно, «не зовсім зрозумілі пасажі», просякнуті ідеологією «триєдиноруськості». Можливо припустити таке: професор просто плутає предтеч В. Мавродіна з його послідовниками?!

Виходячи з попереднього викладу, візаві таки «помиляється» у «пріоритеті» В. Мавродіна стосовно формування (**зазначимо**: формування і готовий варіант – це ті ж самі «дві великі різниці»!) концепції ДРН, пріоритет у «формуванні» належить цілому ряду вчених, а попередні варіанти концепції сформульовані О. Удальцовим і М. Петровським. Утім, остаточний розгорнутий варіант, який здебільшого наслідувався вже у зовсім іншій історіографічній ситуації початку 1950-х рр., дійсно належить В. Мавродіну. Тому в нашій монографії і стверджується, що генезис концепції відбувся станом на 1945 р., але, підкреслимо неабиякий нюанс: тоді не сталося її наукової та політичної легітимації, аж поки не змінилася історіографічна ситуація (це сталося на початку 1950-х рр.). І, називаючи В. Мавродіна одним з головних фундаторів концепції, авторка тим самим віддає йому належне право на «батьківство». Проте зрозуміло, зовсім не за це критикує історіографічні екскурси візаві. Критика у зазначеному ракурсі стосується того, що професор, поруч з В. Мавродіном, називає «батьком» концепції ЦК КПРС⁴⁸; а втім в останній статті Л. Залізняк вже цього не робить – вочевидь певна користь все ж таки є і з нашої історіографії.

Важливим моментом є те, що професор прив'язує пріоритет В. Мавродіна до конкретної праці і до конкретного року. Л. Залізняк вважав і вважає, що «відкриття» концепції ДРН В. Мавродін зробив у брошурі «Формування руської нації», яку сучасний дослідник датував до цих пір (до останньої статті, фрагмент з якої наведено на початку наших заміток) 1948 р., хоча брошура вийшла 1947 р. І перед нами не просто «помилка в один рік у часі» чи технічна описка, але на цьому зупинимося трохи нижче. Виходячи з цієї дати, Л. Залізняк пропонував «прибічникам існування окремого давньоруського етносу, що був «спільною колискою» східних слов'ян», відзначати в 1998 р. 50-річний ювілей проблеми⁴⁹ (себто, – нині варто відмічати вже 60-річчя).

Прикметно, що професор зовсім не розглядає концепцію В. Мавродіна у цьому варіанті, а обмежується лише цитуванням однієї із тез лєнінградського вченого: «В результаті злиття в єдиний етномасив східнослов'янських племен в IX–XI ст. постав руський народ, предок руської, української та білоруської націй»⁵⁰. Професор і в даному випадку відібрав (до речі, це зробили ще до нього, про що йтиметься нижче), подібно до моїх текстів, лише те, що йому більше сподобалося, і на основі цього робить якісь висновки. І продемонстрований прийом професора вважається належним відношенням до історіографічних набутоків попередників?! Авторка даних рядків, коли почала займатися підставовою тематикою, ще не була достатньо досвідчена, а тому простодушно думала: такі відомі фахівці, як доктор наук Л. Залізняк не може помилятися у даті виходу книги, з якої він **починає факт історіографічного «народження» концепції** (і навіть іронічно призиває святкувати її 50-річчя!). Відкрити рік появи такої знакової концепції – це ж дуже важливо! Адже час постановки будь-якої наукової концепції пов'язаний не тільки з нюансами біографії і творчості певного вченого, але з тими чи іншими змінними соціально-культурними, врешті, політичними ситуаціями. Пригадаємо історичні реалії: на 1947 р. припадає апогей боротьби з українським «буржуазним націоналізмом» в історичній науці УРСР, праці українських радянських істориків і самі вони підпадають під звинувачення у причетності до наслідування положень школи М. Грушевського; а в 1948 р. розпочинається нова ідеологічна кампанія

«боротьби з космополітизмом» тощо. Отже, кожний рік у новітній історії має певний сенс і значення (зрештою, це ж не історія первісного суспільства, коли похибки не тільки в рік, а в сотні років не мають принципового значення).

А тому авторка кинулася шукати названу книжку В. Мавродіна в бібліотеку... і не віднайшла, точніше натрапила примірник з іншим роком виходу, однак не здалася. Зокрема, розміркувавши, що звичайною справою є таке, коли виходять кілька видань у різні роки (наприклад, монографія Б. Грекова «Київська Русь» мала шість видань [спеціально для візаві з метою полегшення його пошуків зробимо уточнення – перші два видання були оприлюднені під іншою назвою] – 1935, 1936, 1939, 1944, 1949, 1953 років; проте Л. Залізник згадує лише останнє, натомість, коли «пасажі» про етнічну спільність східних слов'ян були і в попередніх виданнях грековської монографії, починаючи з 1939 р.). До того ж, професор у жодній з своїх праць не наводив повних бібліографічних даних брошури «Формування руської нації», крім року видання, і, з-поміж іншого, ні в одній своїй праці не зробив поклику на конкретну сторінку цієї книги В. Мавродіна. А тому авторка почала наївно перевіряти «Книжковий літопис» за 1948 р. (а згодом було вивірено список наукових праць, що зберігається в особистій справі В. Мавродіна)⁵¹. Негативними результатами свого пошуку довелось поділитися (в дуже коректній формі!) з читачами журналу «УДЖ» (2001, № 6). Інакше кажучи, дана помилка Л. Залізника зовсім не викликала гніву, – а здивування, а от опісля, коли знайшлися й інші хиби, певне розчарування у професійності вченого, якого вважала за серйозного фахівця (і у своїй спеціальності – у сфері історії матеріальної культури первісного суспільства – він, сподіваємось, ним і залишається). Утім, в статті, опублікованій в «УДЖ» обережно зазначено з приводу помилки професора наступне: «Ймовірно, мається на увазі брошура під аналогічною назвою – «Формування руської нації», котра є стенограмою публічної лекції, прочитаної 7 липня 1947 р. в Ленінграді, і виданій в тому ж році»⁵². Пошук інших видань був пов'язаний ще з тим, що в даній книжці віднайшлася не тільки теза, яку цитує опонент, але й інша, котра їй суперечила: «Навряд чи хто-небудь буде зараз сумніватися в тому, що в IX–XI ст. східне слов'янство **складалося** в єдиний руський народ»⁵³ (вид. – Н. Ю.). Відтак, природно подумалось – а може в іншому виданні, яке можливо і потрапило до рук Л. Залізника, є лише перша радикальна теза.

Професор і далі не визнає свою помилку (мова йде не про технічну опіску), хоча вже подає правильне посилання на брошуру В. Мавродіна. Зверніть увагу, яким чином професор конструє свій фальшований дискурс довкола цього. Він стверджує, що авторка «прогнівалася» за те, що він, зокрема (про інше вже йшлося), помилився у році та даті публікації брошури «Формування руської нації». Цей «страшний гріх» він нібито допустив на стор. 6 своєї статті в № 6 журналу «Пам'ять століть» за 1998 р. (**насправді, професор цього допускається у багатьох своїй працях**). І далі опонент подає самоцитату звідти і переказ інших своїх «огріхів» (див. – наведений вище фрагмент з останньої статті). Однак, ні в самоцитаті, ні в самопереказах він зовсім не згадує про брошуру В. Мавродіна, яку він до цих пір датував 1948 р.; або інакше – професор фактично не визнає свою аберацію за суттєву провину, а скоріше – технічний ляпсус. А не визнає помилку професор не випадково. Л. Залізник, як очевидно, узяв цю дату з праць українського історика-емігранта М. Чубатого, що і не хоче визнавати. Передусім у першій своїй статті, де йдеться про це, професор згадує працю М. Чубатого «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй»⁵⁴ (яка за своєю структурою і за своїм змістом схожа на аналогічні праці

Л. Залізняка⁵⁵). По-друге, цитата, що її наводить професор із вказаної брошури В. Мавродіна, не підкріплена посиланням на конкретну сторінку, а в той же час вона (цитата) міститься (щоправда, у більш розгорнутому вигляді, але також без конкретизуючого посилання) у названій праці М. Чубатого. По-третє, контекст висловлювань М. Чубатого про обставини виникнення концепції майже буквально збігається з контекстом Л. Залізняка⁵⁶. З проілюстрованого історіографічного казусу абсолютно зрозуміло: Л. Залізник залежний від М. Чубатого й у своїх висновках.

Очевидно, що звідти походженням й інша аберация професора (**про яку він до цих пір аж ніяк не хоче знати**). З огляду на те, що жоден діаспорний науковець (зокрема – М. Чубатий) не помітив монографії В. Мавродіна «Утворення давньоруської держави» (1945 р.), то її в «упор» не помічає наш візаві. Хоча, за здійсненими підрахунками, професор прочитав вже три (принаймні) наші статті і продивився (то вже байдуже, що с'як-так) перше видання монографії авторки. А власне в названій книзі В. Мавродін уперше **друковано** виклав свій погляд на проблему давньоруської народності.

Справа з належним ставленням до історіографічних набутоків у зв'язку з висловленням вище доходить до анекдоту. Першою статтею авторки, яку помітив Л. Залізник, була студія (уважно!) ««Проблема давньоруської народності» в праці В. В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.)», опублікована в першому випуску альманаху «Ruthenica»⁵⁷. Критикуючи названу статтю (втім, як вже зазначалося, вельми поблажливо) він перекручує («искажает» чи ні?) назву нашої студії в посиланні: замість оригінальної назви чомусь подається свій «варіант» (sic!): ««Проблема давньоруської народності» в **працях** В.В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.)»⁵⁸ [вид. – Н. Ю.]. В останньому випадку маємо справу не з технічною опіскою, як можна було б припустити. Професор, либонь, так і не зрозумів про що саме йде мова. Адже уже безпосередньо в тексті своєї статті він іменує монографію (у Л. Залізняка – «книга») В. Мавродіна 1945 р. так (sic!): «Проблема давньоруської народності»⁵⁹ (крапка). Останню назва подано в найменуванні нашої статті в лапках, оскільки так називається IX розділ вказаної монографії В. Мавродіна. Схоже, що опонент збагнув це як назву якоїсь книги В. Мавродіна, яка до того ж розглядається самим В. Мавродіном **в його інших працях** (sic!). Із наведеного епізоду зрозуміло, що професор на той момент (власне – і зараз!) «професіонально» продовжував нічого не знати про існування згаданої монографії В. Мавродіна (звісно, адже діаспорні науковці її також не знали). До того ж, опонент вкрай не уважно читав нашу студію (як це для нього характерно); хоча підказка для нього містилася навіть у самій назві статті – зазначення року виходу монографії В. Мавродіна.

Професор, розглядаючи означену статтю авторки, до певної міри з іронією відкидає наше твердження про те, що «історіографічний процес виникнення теорії (ДРН), а особливо вплив на нього позанаукових чинників, досі не став предметом належного історіографічного дослідження»⁶⁰. (І тут візаві у черговий раз демонструє свою бібліографічну недбалість: наводячи цю цитату, він посилається на стор. 145, хоча наша студія в альманасі розпочинається зі стор. 152.). До того ж Л. Залізник, як вже йшлося, належними історіографічними дослідженнями вважає вступні історіографічні зауваги до своїх численних праць з теми (як і роботи діаспорних науковців, від яких він безсумнівно залежний). Якщо він вже такий «професіонал» у цій галузі, то чому не вказати на власні ж помилки в них, принаймні не зазначати, що

вперше свої погляди на проблему давньоруської народності В. Мавродін виклав у 1945 р., а не в 1948 р. Адже у статті «Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю?» він не спростовує року видання надуманої ним книги «Проблема давньоруської народності» як 1945 р. (тут доречно логічно пожартувати: треба ж було її розшукати і з неї починати «пріоритет» В. Мавродіна, а якщо вона не знайшлася, то слід було поставити це «на вид» авторці).

Якщо вже у професора є таке «цілком професійне» бажання починати «народження» концепції з 1947 р. (хоч врешті-решт і виправився у даті, але не в суті помилки), то науково коректно слід було б це робити з проблемної статті В. Мавродіна «До питання щодо складання великоруської народності і російської нації» («Советская этнография», 1947 р., № 4)⁶¹, а не з популярної лекції. У щойно названій статті подається дещо інший варіант концепції ДРН порівняно з 1945 р., зокрема (як і в лекції 1947 р.) В. Мавродін відмовляється (і пояснює чому) від поняття «давньоруська народність» на користь терміну «руський народ» (звісно, російською мовою – «русский»).

Обновивши та розвинувши діаспорні історіографічний міфи⁶² про складання концепції ДРН в радянській історичній науці, Л. Залізник, поруч із створеними ним самим помилковими уявленнями, здебільшого підпадає під вплив вже функціонуючих міфів. Однією з таких являється міфологема про те, що видатний російський історик О. Пресняков, котрого можна вважати ідейним предтечею радянських фундаторів концепції ДРН, повністю поділяв схему М. Грушевського⁶³. Опонент з цього приводу вказує наступне: «Остаточну перемогу «южан» (тобто, українських істориків – Ю. Н.) у боротьбі за історичну спадщину княжого Києва констатує відомий російський історик О. Пресняков, який не тільки визнає схему історії східних слов'ян М. Грушевського, але й застосовує її в дослідженні російської держави»⁶⁴. В іншій своїй праці науковець стверджує, що О. Пресняков визнавав Київську Русь „Малоросією, тобто Україною”⁶⁵. Варто ще раз внести суттєву заувагу: як і у випадку з В. Мавродіном, професор на сторінках всіх своїх статей не робить конкретних посилань на відповідні місця з праць О. Преснякова. Спростуванню цих поглядів професора присвячена ще наша студія 2002 р.⁶⁶, а у статті 2006 р. подано її більш розширений і доповнений варіант, побудований, в тому числі, на архівних матеріалах⁶⁷.

Згідно з Л. Залізником, навіть «батько» (!?) теорії давньоруської мови О. Шахматов «змушений був визнати її існування лише до виникнення держави Русь»⁶⁸. На даному питанні вважаємо за доцільне зупинитися докладніше, оскільки тут зачіпається проблема передання поглядів певного дослідника; а отже питання вважається таким, що є в компетенції історіографа. Мову, котра за О. Шахматовим існувала у перший етап розвитку «руської» мови, вчений називає спільноруською прамовою⁶⁹. Мовознавець, дійсно, навіть категорично стверджує, що єдність названої прамови в IX–X ст. була зруйнована, а руські племена в ці століття «далеко розійшлися одне від іншого: єдність між Древлянами і Словенами, Угличами і В'ятичами існували лише в минулому»⁷⁰.

Однак, у наступну епоху (з IX–X до XIII ст.), котра за працями вченого була власне давньоруською добою історії східного слов'янства⁷¹, процеси етномовної диференціації уповільнюються. Вирішальну роль в цьому уповільненні зіграла Київська держава. З її виникненням знову складається «спільноруське життя», розвивається процес спільноруської мовної інтеграції⁷². О. Шахматов

робить висновок, що «створення Київської держави сприяло об'єднанню руських племен, внесло певну єдність і в мовне життя»⁷³. Тоді «руська мова в усьому своєму обсязі розпочала переживати низку спільних явищ в області граматичній»⁷⁴. Ці явища, що зароджувалися на півдні, переходили на північ і схід «в силу культурно-економічних і політичних умов, що витворилися»⁷⁵. В давньоруську добу, згідно з міркуваннями О. Шахматова, в спільній державі східних слов'ян навіть «складається підґрунтя для своєї місцевої національної культури, державі забезпечується національна єдність»⁷⁶.

Хибність наведеного твердження професора полягає в тому, що у працях О. Шахматова йдеться в даному контексті не про давньоруську мову, а про спільноруську прамову. Сучасний дослідник не усвідомив того важливого нюансу, що О. Шахматов не ототожнював зазначені мови, хоча вони для російського вченого є етапами розвитку «руської» мови. Російський лінгвіст виразно відмежовував спільноруську прамову від давньоруської. Перша з них існувала в доісторичні часи (десь у період з VI до IX ст.) і не дійшла до нас в писемних пам'ятниках; вона була «родоначальницею всіх руських мов з усіма їх наріччями і говорами»⁷⁷. Друга ж – це, зокрема, мова давньоруських писемних пам'ятників домонгольського періоду⁷⁸. Цитата з О. Шахматова, яку приводить на підтримку своєї тези Л. Залізник, аж ніяк не заперечує існування давньоруської мови російським філологом у період Київської Русі. Йдеться про фіксовані О. Шахматовим говори і діалектні особливості, наявні в писемності Новгород та київського півдня⁷⁹. Згідно з гіпотезою О. Шахматова, між добою спільноруської мовної єдності (коли існувала спільноруська прамова) та добою повної диференціації «руської» мови (коли виокремлюються самостійні наріччя – «сучасні нам руські мови – великоруська, білоруська і малоруська»), існувала проміжна епоха, котру вчений умовно називає – давньоруською⁸⁰. Остання пора відрізняється від попередньої тим, що на місці єдиної мови виникають декілька наріч; але від наступної доби давньоруська відрізняється тим, що зазначені наріччя «ще об'єднанні спільними мовними процесами, пізніше вже невідомими»⁸¹. За О. Шахматовим, лише в XIII ст. давньоруська мовна спільність розпадається, а в наступні століття на її основі формуються окремі східнослов'янські мови. Важливо підкреслити той момент, що вчений поділяв парадигму руської «триєдності». Тому, за його переконанням, «індивідуальні руські мови», що складають «одну руську мову», хоча і розпадаються на «три головних наріччя: великоруське, білоруське і малоруське», але вони («індивідуальні руські мови») складають «в науковому і історичному сенсі» – «єдине ціле»⁸².

Новаторську спробу О. Толочка перенести модель створення модерної нації Б. Андерсена на етнічні реалії Київської Русі професор вважає не коректною, хоча по суті нічого не може заперечити⁸³. Принагідно опонент не погоджується з О. Толочком у тому, що розповсюдженню розуміння поняття ДРН в етнічних категоріях сприяли археологи. Тут знову вступають в силу історіографічні аргументи: адже, згідно з Л. Залізником, «батьками-засновниками» ДРН були історики-медієвісти (в першу чергу, – В. Мавродін)⁸⁴. Поміж те, як показано в нашій монографії, поруч з істориками, так би мовити, «батьками-засновниками» концепції слід вважати й археологів (причому їх пріоритет первинний), передусім, – М. Артамонова і П. Третьякова⁸⁵. Перший з них ще 1940 р. запропонував використати термін «народність» для означення етнічної єдності східних слов'ян давньої епохи⁸⁶.

Повертаючись до причин нашого не сприйняття «искажених» конструкцій, що наявні у професорських історіографічних екскурсах, зупинимось ще на дечому. Наприклад, про обставини дискусії в Інституті історії в лютому 1951 р. з приводу доповіді В. Мавродіна «Основні етапи етнічного розвитку російського народу», присвяченої питанням походження й етнічного розвитку російського народу, де, зокрема, в черговий раз викладено основні риси концепції давньоруської народності й заново запропонований термінологічний вираз «давньоруська народність» – вже детально йшлося в одній з наших останніх статей⁸⁷. І вони далеко не такі, як їх уявляє собі й намагається переконати в цьому читача Л. Залізник, спираючись на короткий інформаційний звіт, опублікований в № 5 журналу «Вопросы истории» за 1951 р. (утім, маючи за підпору той же звіт, авторка ще в 2001 р. спростувала хибну інтерпретацію професора⁸⁸). Повторимо лише те, що В. Мавродін у 1951–1953 рр. був підданий гонінням – спочатку його усунули з посади завідувача кафедрою історії СРСР, а потім узагалі звільнили з Ленінградського держуніверситету й водночас виключили з лав КПРС⁸⁹. Отже В. Мавродін, хоча й був одним із фундаторів концепції ДРН, але саме в ті роки, коли вона активно впроваджувалася до наукового вжитку у зв'язку із суголосністю деяким положенням сталінських творів у галузі мовознавства, він не мав жодного впливу на її запровадження (як помилково думає Л. Залізник) і, тим більше, не міг бути «на коні» в цій ситуації (як «творчо» розвиває помилкові твердження професора філолог Г. Півторак⁹⁰).

У своїй праці візаві стверджує, що «батьківство» щодо концепції ДРН належить і ЦК КПРС, оскільки він втрутився у дискусію і в своїх «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією...» (1954) проголосив ДРН «колискою трьох братніх народів»⁹¹. Ремарка: навіть ЦК КПРС не міг цього зробити, оскільки колискою завжди називалася держава Київська Русь, а не народність⁹²; і знову є користь з нашої критики, оскільки професор нарешті вже не повторює цього. Однак на сторінках інших праць опонент вступає у протиріччя сам з собою, зазначаючи наступне: «Щось подібне маємо і з давньоруською народністю, прозора імперська концепція якої була сформульована партійними етнологами в атмосфері переможної ейфорії, що охопила сталінську Москву після перемоги у Другій світовій війні»⁹³. В останній (і не лише) статті він стверджує: «Вона (концепція ДРН – *Н. Ю.*) постала у повоєнній сталінській Москві»⁹⁴. Так хто ж сформулював концепцію: **ленінградський** історик В. Мавродін чи партійні етнологи «у повоєнній сталінській **Москві**» (вид. – *Н. Ю.*)? До того ж, якщо партійні етнологи (радіше вже – етногенетики) сформулювали концепцію «в атмосфері переможної ейфорії» «у повоєнній сталінській Москві», то для чого було б ЦК КПРС втручатися в дискусію, та ще і у 1954 р.? Для чого взагалі була дискусія в Інституті історії АН СРСР у лютому 1951 р. з приводу доповіді В. Мавродіна, коли, як постійно наголошує візаві, «радикальні судження», «контраверсійність і бездоказовість висловлювань В. В. Мавродіна» викликали несприйняття з боку провідних московських вчених⁹⁵? Частково на ці питання вже давалася відповідь навіть у нашій першій статті 2001 р.

Складність теми і обсяг матеріалу вимусив авторку відмовитися від опублікування відразу в одній монографії результатів дослідження всього історіографічного процесу, що відбувався після періоду генезису концепції, тобто – періодів латентного розвитку концепції до 1950 р., її легітимізації на початку 1950-х рр, догматизації після 1954 р., тощо. Про це все буде йтися в новій монографії авторки, що наближається до завершення, проте

основні положення вже опубліковано в кількох статтях⁹⁶. Нижче коротко (але набагато детальніше, ніж їх розглядає Л. Залізник у своїх двох-трьох абзацах історіографічних екскурсів, що він їх рахує за дослідження теми⁹⁷) поділимося з читачами «Критики» **(на увагу професора годі розраховувати!)** деякими попередніми результатами нашого нового дослідження.

У сталінський період етногенетична проблематика кілька разів набувала посиленої актуальності (власне, етногенетичні дослідження не сходили з порядку денного роботи науковців-гуманітаріїв упродовж 15 років, тобто від кінця 1930-х до першої половини 1950-х рр.), але при цьому щоразу те чи інше вирішення методологічних і загальнотеоретичних питань не мало повного й логічного завершення, а також офіційної санкції на отримання науково й політично визнаного легітимного статусу марксистської теорії етногенезу. Ці ж проблеми позначилися на подальшій долі концепції ДРН як одного з конкретних прикладів застосування етногенетичної теорії до відповідного потрактування етногенетичних процесів у середовищі східного слов'янства.

Ужевпершій половині 1940-х рр. простежуються перші спроби впровадження до наукового обігу елементів концепції ДРН, а у варіанті ленінградського історика В. Мавродіна (1945 р.) концепція отримала свої основні риси і на цьому стадію її генезису можна вважати завершеною. Однак, не дивлячись на відповідність концепції новому баченню Київської Русі як «спільної колиски» білорусів, росіян і українців (що виникло у другій половині 1930-х рр.), її адекватності парадигмі споконвічної спільності історичного процесу у східних слов'ян та акцентуації на вагомості ролі їхньої першої спільної держави Київської Русі для долі майбутніх народів СРСР, що сприяло зміцненню загальнорадянської патріотичної ідеології та підкреслення домінуючої ролі східних слов'ян у радянській імперії, вчення про давньоруську народність попервах не було розпізнано в зазначених сенсах ідеологічними провідниками СРСР. Тому впродовж другої половини 1940-х рр. спроби легітимації (зокрема – і в історичній науці УРСР) не отримали офіційного визнання, що приречило концепцію на латентне існування, а її розвиток практично не відбувався.

Утім на цьому етапі до визнання, якщо не до розвитку і популяризації концепції, долучилися окрім В. Мавродіна, деякі інші російські історики, а в Україні в рамках етногенетичної проблематики з теми походження української народності свій варіант концепції подав історик з Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистий. Вивчення етногенетичної проблематики (особливо в галузі походження східних слов'ян і російського народу) тривало протягом 1940-х рр., а результати поточних досліджень обговорювалися під час різних засідань і сесій наукових установ, однак термінологічно-понятійний апарат залишався неусталеним, а поняття «народність» побоювалися застосовувати до етногенетичних процесів, оскільки в працях головного радянського «авторитета» Й. Сталіна воно вживалося лише до періоду розвиненого феодалізму та переходу до централізованої держави.

Вагомим позанауковим фактором, що наклав відбиток на розвиток концепції давньоруської народності, стала (збережена після війни) ідеологія «великого російського народу», яка взагалі вплинула на дослідження російських істориків в галузі етногенезу східних слов'ян. Насамперед, цей вплив простежується в реанімації парадигми «триєдиноруськості». Як наслідок цього – питання етногенезу східних слов'ян в їхніх працях практично підмінялося питанням етногенезу «великого руського народу».

У зв'язку з політико-ідеологічними та історіографічними обставинами (не розробленість понятійного апарату етногенетики і теорії взагалі; домінування авторитету «корифеїв» історичної науки й етногенетики) у другій половині 1940-х рр. відбулося відмовлення від головного поняття підставової концепції – «древнерусская народность» – на користь досить неоднозначного поняття «руський народ» («русский народ»). Така обставина позначилося зокрема на тому, що концепція, у першому наближенні, стала виглядати варіантом концепції «триєдиноруськості» (більш деталізованим стосовно давньоруської доби), а тому, ймовірно, не сприймалося як щось принципово нове. Слабкість наукової апробації концепції через невелику кількість публікацій і мала її популяризація також не сприяли легітимації.

В українських політико-ідеологічних умовах на дослідження місцевих науковців наклали відбиток такі фактори, як боротьба з українським «буржуазним націоналізмом» в цілому і з історичною схемою М. Грушевського зокрема. Звісно, українські історики, які були змушені відкидати основні постулати «націоналістичної» концепції україногенези М. Грушевського, не могли заразом у своїх дослідженнях вдаватися до іншої крайнощі – російсько-центричної схеми історії. Виходячи з офіційно легітимної парадигми Київської Русі як «спільної колиски» вони були готові сприйняти концепцію давньоруської народності, але у поміркованому варіанті В. Мавродіна взірця 1945 р., проте з деяким коректуванням. Останнє полягало, для прикладу, в таких нюансах: процес розпаду давньоруського народу / народності обумовлювався не зовнішніми чинниками, а початком феодальної роздробленості (у працях **1947 р.** В. Мавродін також до цього схилився, тому, з-поміж іншого цей рік такий важливий при розгляді обставин розвитку концепції!); процес формування великоруської, української і білоруської народностей відбувався ще в домонгольський період; тощо.

У другій половині 1940-х рр. радянські історики і етногенетики все більше кладуть в основу методології етногенетичних досліджень постулати Й. Сталіна з націології. Окрім цього, впритул до літа 1950 р., іншим методологічним підґрунтям слугувала глотогонічна теорія іншого «корифея» – покійного (на той час) академіка М. Марра. Однак варто зазначити, що серед українських науковців останній не користувався авторитетом. І, скажімо, головний розробник теми походження українського народу К. Гуслистий взагалі жодним чином не вдавався до використання його творів.

Однією з наукових складових (проте – суто ідеологічного походження) легітимації концепції стало утвердження в другій половині 1940-х рр. положень, що прадавня Русь у своєму політичному, соціально-економічному та культурному розвитку перебувала на рівні європейських країн, тобто у формаційному аспекті давньоруська держава розвивалася паралельно із західними державами. А отже, теза про високий щабель (політичний, соціально-економічний, культурний тощо) розвитку Київської Русі сприяла утвердженню міркувань стосовно зрілості і значної консолідованості східнослов'янського суспільства давньоруської держави. Тези про могутню державу, феодальне суспільство, високу культуру приводили до думки, що творцем усього цього був «великий руський народ», а не примітивні племена. Таким чином, етнічна єдність східнослов'янських племен, згідно з цією логікою, була досить високою, щоб застосовувати до неї відповідну етнокатегорію вищої етногенетичної ієрархії, тобто – «народ» або «народність».

Посилена актуалізація досліджень у галузі етногенезу почалася в 1949 р. – рік 70-річчя Й. Сталіна, коли вперше була опублікована його стаття «Національне питання й ленінізм». При трактуванні етногенезу радянські вчені стали допускати можливість складання народності в період переходу від родового до класового суспільства. Утім легітимація такого застосування терміну «народність» стала можливою лише після мовознавчих дискусій 1950 р. і виходу творів вождя «Марксизм і питання мовознавства». Сталінська «революція» на мовознавчому просторі призвела і до «революції» в галузі етногенетики. Це, у свою чергу, актуалізувало й активізувало дослідження в галузі походження «руського» (=східнослов'янського або ж =російського) народу.

Отже, політичними і науково-теоретичними передумовами, які створили необхідне підґрунтя для нової хвилі актуалізації й активізації етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр., слід віднести проведення «вільної» лінгвістичної дискусії з приводу вчення академіка М. Марра й сталінські статті з питань мовознавства, що з'явилися під час цієї акції. У контексті розв'язаної ідеологічної кампанії, пов'язаної з викоріненням залишків «хибної» теорії М. Марра, статті Й. Сталіна з невблаганністю визначили характер методологічної перебудови етногенетики. Деякі положення з творів Й. Сталіна, з-поміж іншого, легітимізували вживання етнокатегорії «народність» стосовно давніх періодів етногенезу (проте – це вживання спостерігається вже з 1949 р., але тоді воно ще не отримало остаточної офіційної санкції). У прикладенні до східнослов'янського етногенезу це відкрило шлях до легітимації поняття «давньоруська народність».

Сталінський варіант «оздоровлення» мовознавства відкрив перед лінгвістами перспективу занять етногенетичною проблематикою й, відповідно, до співробітництва їх із представниками інших гуманітарних наук у галузі етногенетики. Як результат, знову, подібно до ситуації 1930-х рр., на перший план висувалося питання координації й спільної комплексної роботи науковців різних дисциплін. Важливою подією для наукової легітимації даної концепції / теорії стало її обговорення у інваріантах на засіданнях академічної міждисциплінарної сесії з методології етногенетичних досліджень, що проходила під гаслом «у світлі сталінського вчення про мову і націю». З цієї сесії розпочала роботу міждисциплінарна комісія з питань походження руського / російського народу. Взагалі в рамках етногенетичних сесій, починаючи з 1951 р. ряд вчених (А. Насонов, Б. Рибаків, В. Довженок, А. Козаченко, та ін.) пропонують свої теоретичні варіанти бачення етнічних процесів у східнослов'янському суспільстві давньоруської доби, розвиваючи початкову концепцію В. Мавродіна про давньоруську народність як спільного предка білорусів, росіян і українців.

Вагоме значення для легітимації концепції відіграло приближення і саме відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, що сприяло відновленню відповідної історико-ідеологічної парадигми⁹⁸. Очевидно, що з наближенням ювілею «возз'єднання» корисність концепції для радянської парадигми «спокоєвничної єдності і дружби» українців і росіян була поцінована компартійними ідеологами. Чинник «возз'єднання» став одним з важливих ідеологічних компонентів, котрий сприяв політичній і науковій легітимації концепції давньоруської народності, проте і сама концепція вплинула на легітимацію парадигми «возз'єднання». Ця амбівалентність знайшла своє офіційне відображення у знакових тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя

возз'єднання України з Росією». Теза про «спільного предка» була включена до «сакральних» січневих 1954 р. тез ЦК КПРС. З цього часу концепція / теорія давньоруської народності набула офіційного статусу. Однак, якщо вже вести мову про «родинні зв'язки», то батьком є той, хто породив; ЦК КПРС навіть не «породив» власні тези, оскільки їх у цілому склали вчені ПУ АН УРСР⁹⁹, а не те що концепцію ДРН. Тут скоріше варто говорити про «відчимство».

У 1953 р. вчення про давньоруську народність увійшло до широкого наукового вжитку й отримало офіційне наукове визнання, оскільки було представлено на сторінках академічних «Історії Української СРСР» і «Очерков истории СССР». Відповідні розділи підготували К. Гуслистий і Л. Черепнін. У наступні роки теорія отримала свій розвиток у працях А. Козаченка, В. Довженка, Л. Черепніна та ін. Канонічним взірцем стали відповідні теоретизування на тему давньоруської народності в нарисі Л. Черепніна про походження російської народності та нації, що готувався в рамках роботи етногенетичної академічної комісії.

У другій половині 1950-х рр. і на початку 1960-х рр. вчення про давньоруську народність набуває догматичних рис, але вже у 1960-х піддається критиці деякими радянськими науковцями (зокрема – М. Брайчевським). Утім на сторінках історіографічних та інших праць українських вчених з діаспори (саме країн Західного світу) концепція вже станом на 1950-ті рр. зазнала нищівної критики. Діаспорні науковці фактично повністю заперечували будь-яку науковість концепції і самого процесу її формування, що здебільшого можна пояснити її позірною невід'ємністю від ідеології на стадії легітимації підставового вчення. Однак цього не вірно було б стверджувати стосовно до етапу її **історіографічного генезису і латентного періоду існування**. Зауважимо, що власне фактологічну сторону наукового начиння концепції (яка в цілому наративована в першій половині 1940-х рр.), попри невдалі етногенетичні терміни і поняття, тим більше не варто відносити до суто ідеологічних навіювань (не кажучи вже про прямі ідеологічні запити).

Проте хотілося би піддати певній корекції основний висновок, зроблений авторкою у обох виданнях монографії присвяченій генезису концепції. Нагадаємо, що цей висновок мав ось який вигляд:

«концепція давньоруської народності сформувалася в історичній науці СРСР у першій половині 40-х рр. внаслідок внутрішньої логіки попереднього наукового розвитку, опираючись, як на ідейно та концептуально-теоретичні положення минулих поколінь дослідників, так і на кількісне накопичення нових матеріалів та концептуально-теоретичних розробок у гуманітарних галузях періоду 1920-х–1930-х–початку 1940-х рр. (в історії, археології, етногенетиці, мовознавстві тощо), узагальнених у колективних й індивідуальних працях радянських істориків. Утім, особливої ваги в процесі генезису концепції відіграли позанаукові чинники, насамперед – політико-ідеологічного характеру, але їх роль була в цілому опосередкованою»¹⁰⁰.

На думку львівського історіографа Л. Зашкільняка (автора рецензії на перше видання нашої монографії), у процитованому висновку якраз і «прихована (або експонована) головна проблема теми – наука чи ідеологія спричинили появу концепту ДРН»¹⁰¹. Рецензент вважає, що політичний чинник «відіграв головну і вирішальну роль у поверненні до російського історіографічного варіанту минулого східних слов'ян, дещо модернізованого до умов більшовистського режиму»¹⁰². Складовою цього повернення Л. Зашкільняк фактично рахує і появу підставової концепції. Дійсно, з цими спостереженнями (одночасно

– коментарями-заувагами) можна погодитися. Однак і в нашому висновку йшлося про особливу вагу в процесі генезису концепції позанаукових чинників, насамперед – політико-ідеологічного характеру. Хоча нами і зазначається, що останні відіграли «опосередковану роль», проте це не означає їх «другорядність» (як, очевидно, зрозумів останнє речення рецензент¹⁰³). Адже як можна разом стверджувати тезу про «особливу вагу» і одночасно «другорядність» – політико-ідеологічних чинників. Зміст відповідних розділів монографії якраз переконливо ілюструє цю «особливу вагу» (з чим, власне, погоджується і Л. Зашкільняк). Можливо, що рецензента ввів в оману вираз (погоджуємось, – не зовсім вдалий) стосовно «опосередкованої ролі». Авторка під ним мала на увазі те, що прямого замовлення режиму на створення концепції ДРН ні за публікаціями, ні за архівними документам не простежується. Звісно генезис концепції відбувався в заданому режимом ідеологічному просторі на хронологічному відтинку 1930-х – першій половині 1940-х рр., однак наполягаємо на правомірності суті першої складової (процитованого вище) основного висновку монографії.

«Історіографія – це інструмент отримання нового знання», – слушно зазначає Л. Залізник наприкінці фрагменту, присвяченого дослідженням авторки. У тому що наша монографія таки дає нові знання, свідчать відгуки фахівців, як опубліковані¹⁰⁴, так і усні. На риторичні запитання візаві – «чи потрібна така історіографія, і чи її автор дійсно «професіонал»? – можливо йому дадуть компетентну відповідь (якщо вважатимуть за потрібне) такі фахівці, ознайомлені з дослідженнями авторки, як: білоруські, російські, українські вчені та представники наукових кіл Європи і Західної півкулі.

Щодо закиду про «описово-емпіричний текст». Навіть, якщо і так, то він побудований на базі (окрім опублікованих документів і літератури) архівних документів, розпорошених у 57 фондах 26 архівосховищ України і Росії, в абсолютній більшості вперше введених (документів) до наукового обігу. Хіба така «описовість» не потрібна? А куди діватися без «емпіричності» («критерію істини»), хіба що будувати умоглядні історіографічні конструкції (це в кращому випадку)?

І, на кінець, з приводу принципу «поширення професіоналізму» на власні помилки. В наведених тут замітках більш ніж достатньо показано, що історіографічні екскурси Л. Залізняка в галузі історії виникнення концепції ДРН авторка аж ніяк не зводить до «помилки в один рік у часі публікації», як на цьому вперто акцентує наш візаві. Проте, якщо вже говорити за згадану його помилку, то це не просто бібліографічна неточність – вона свідчить про ціле явище (про що вже йшлося). Якби авторка навела всі технічні ляпсуси, бібліографічні описки тощо (від чого ніхто не застрахований!), котрі мають місце в працях Л. Залізняка, то можна було б написати ще одну подібну за обсягом статтю. Скажімо, щоб далеко не ходити, у останній статті опонент визначає кількість сторінок у моїй монографії то в 545 то в 550 (з огляду на сарказм контексту, де наведена остання цифра, змушена засмутити – у другому виданні монографії дещо більше – 620 с.); додає мені другий ініціал в бібліографічному описі монографії («Н.М.» – замість «Н.») – залишається лише висловити вдячність за таку гречність; другий ініціал Арсенія Миколайовича Насонова передає в тексті як «Н.», хоча в інших випадках опонент українізує ініціали (О. Пресняков, О. Шахматов, О. Пипін тощо), себто професор не знає

як звали по-батькові – одного з «батьків» концепції ДРН, відомого фахівця з давньоруських літописів; у тексті своєї наукової статті не уніфікує ініціали вчених – то вони передаються через два, то через один ініціал (до того ж упродовж великих текстових фрагментів, що може свідчити за проведену компілятивну підбірку з власного попереднього доробку); тощо.

У нас же в **тексті** статті 2001 р. дійсно закралася технічна помилка – рік видання праці Л. Залізняка «Від склавинів до української нації» вказано як 1996 замість 1997 р. (і це все, що професор зміг знайти у статті дебютантки на стезі історіографії?!). Про те, що маємо саме випадкову опіску – свідчить **примітка № 25**, де у бібліографічному описі названої книги опонента рік видання подано вірно¹⁰⁵ (але Л. Залізник про таку деталь чомусь мовчить). Врешті, авторка ж не придає цьому року таке епохальне значення як опонент – 1948 р. (нині вже – 1947 р.): книжка професора згадана побіжно (у зв'язку з Г. Півтораком) і з неї ж не пропонується починати якийсь відлік історіографічним «искаженням» візаві, щоби згодом відмічати сумнівні ювілеї.

Хто би, і на яких позиціях не стояв, стосовно того: чи існували давньоруська етнокультурна спільність (=ДРН), чи ні, завжди треба пам'ятати і дотримуватися чіткої аксіоми про неможливість переведення диспуту з наукової в політичну площину, що призведе до дискредитації науки як такої, а самих вчених низведе до рангу демагогів, які обслуговують потреби того чи іншого владного режиму. Безперечно, такі скороспілі і створені здебільшого з метою догодити політичній кон'юктурі (виходить щось на кшталт того, як оповідають про Б. Грекова, котрий, сидючи в робочому кабінеті та дивлячись на портрет вождя всіх народів зітхав: як йому догодити) «опуси», приречені на недовговічність.

Яскравим і переконливим прикладом такої ремарки можуть слугувати все ті ж, начебто наукові конструкції радянських гуманітаріїв, які створювалися під певне ідеологічне замовлення (тут маються на увазі, в тому числі, крайнощі концепції / теорії ДРН, що з особливою силою проявилися з середини 1950-х рр.). На сьогодні саме в середовищі академічної науки звучать помірковані голоси і застороги стосовно її політизації; власне з боку представників наукового співтовариства повсякчас чути переконливі попередження: компетентно враховувати по-своєму унікальний досвід, напрацьований історичною наукою в радянську епоху. І справа тут зовсім не в ностальгії за минулим, про той час, коли відбувалося їх становлення, як дослідників. Завдання сучасного історика і полягає в тому, що би встояти проти спокуси стати причетним до процесу створення і продукування псевдонаукових конструкцій.

Корисним для людини взагалі, а для вченого зокрема, є винесення уроків з критичних зауважень, визнання (і виправлення) своїх помилок. Останнє свідчить про шляхетність людини та неабияку відповідальність, адже, якщо особистість дійсно переживає за справу, то не хоче її ніяким чином дискредитувати і намагається до мінімуму звести помилки; врешті, як сказано в Євангелії, – «не давайте приводу тим, хто його шукає». І, тут, само собою, виникло останнє риторичне запитання – а, чи потрібні фахово підготовленим критикам концепції ДРН такі «искажающие» історіографію популяризатори як «професійний» професор, який інфантильно (оскільки – безвідповідально!) не бажає визнавати свої помилки?

Запитання про скреслу кригу, метафорично вжите Л. Залізником у назві статті «Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю?», варто переадресувати до самого візаві – як «скресає крига» над його «искаженими» дискурсами? Відповідь на нього, природно, є негативною – професору ще далеко до „відлиги” (але сподіваємося: ще є надія, і він не перебуває «у зоні вічної мерзлоти»).

¹ Залізник Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів // Зб. наук. праць НДІ українознавства. – Т. XV: На пошану проф., чл.-кор. НАН України В.Д. Барана. За заг. ред. проф. П.П. Кононенка. – К., 2007. – С. 223-241.

² Там само. – С. 223.

³ Див., напр.: Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність / Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 3-14; Його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2-15;

Його ж. Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // Наукові записки НаУКМА. – К., 2000. – Т. 18. – С. 53-60; Його ж. Давньоруська народність: нова версія старого міфу / Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 12-21; Його ж. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 82-94; тощо.

Найновітніший варіант бібліографії його праць подано у статті: Залізник Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. – С. 236, прим. 6.

⁴ Залізник Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. – С. 229.

⁵ Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – 545 с.

⁶ Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 66; Її ж. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – 545 с.

⁷ Залізник Л.Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 2-14.

⁸ Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 67.

⁹ Державин Н. С. Происхождение русского народа. – М., 1944. – С. 97.

¹⁰ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 32.

¹¹ Залізник Л.Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 6.

¹² Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 70, 72, 81.

¹³ Там само. – С. 71.

¹⁴ Залізник Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. – С. 227.

¹⁵ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 2, 3; Його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 2, 9, 11; Його ж. Проблема україногенези: чи застаріло «застаріле»? // Вісник НАН України. – 1999. – № 7. – С. 59, 60; Його ж. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 82.

¹⁶ Див., напр.: Залізник Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. – С. 223.

¹⁷ Див., напр.: Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Український історичний журнал (УІЖ). – С. 65; Юсова Н. Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні // Ейдос. Альманах історії та теорії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 2. – К., 2006. – Ч. 1. – С. 353-354.

¹⁸ Володимир Васильович Мавродін (нар. 21. 02. 1908 р. у Кишеневі; пом. 20. 11. 1987 р. у Ленінграді) – за національністю молдаванин, багатолітній декан і завідувач кафедрою історії СРСР історичного ф-ту Ленінградського ун-ту, автор багатьох монографій з російської історії, etc. Однак, українська тематика займала досить вагоме місце в його творчості, особливо у перший період наукової кар'єри. Маються на увазі не тільки його праці, присвячені давньоруській добі, але і ті, де йдеться про пізніші періодам українській історії. Мав постійні і дружні контакти

- з українськими вченими (В. Голобуцьким, К. Гуслистим, В. Отомановським тощо) усяляко їх підтримував, як і дослідження з україніки на істфаці ЛДУ (приміром, студії Є. Косачевської та ін.).
- ¹⁹ Показові в цьому взаємозв'язку міркування Д. С. Лихачова, викладені ним у листі-підтримці М. М. Вороніну. – Див.: *Кривошеєв Ю. В.* Гибель Андрея Боголюбского: историческое расследование. – СПб., 2003. – С. 204-207.
- ²⁰ *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 543 с.+П.
- ²¹ *Юсова Н.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 620 с.
- ²² *Залізник Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 91.
- ²³ *Юсова Н.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 43-47, 81-82, 95, 294-296, 314, 316; *Ї ж.* Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні. – С. 353-359, 363-368, 370; тощо.
- ²⁴ *Ruthenica.* Зб. наук. пр. / Від. ред. В. Ричка, О. Толочко. – Том. I. – К., 2002. – 185 с.
- ²⁵ Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 3-47.
- ²⁶ *Залізник Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 82.
- ²⁷ *Юсова Н. М.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 18.
- ²⁸ Там само. – С. 20.
- ²⁹ *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. Ч. I. Исторический процесс образования русских племен и наречий. – Пг., 1916. – С. 86; *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. [Репринт издания 1915]. – М., 2002. – С. XL.
- ³⁰ *Шахматов А. А.* Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919. – С. 63; Див., також: Отдел Рукописи Российской национальной библиотеки. – Ф. 846. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 154.
- ³¹ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.
- ³² Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // Літературно-науковий вісник. – 1930. – №6. – С. 540.
- ³³ *Юсова Н.* Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні. – С. 372-373.
- ³⁴ Переказано за: *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С. 223.
- ³⁵ *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь. (Серія «Україна крізь віки», Т. 4). – К., 1998. – С. 295; *Юсова Н. М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С. 65-66;
- ³⁶ *Юсова Н. М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С. 66.
- ³⁷ Там само. – С. 66.
- ³⁸ *Юсова Н.* Проблема генезиса концепции о древнерусской народности в современной украинской историографии: искажение историографического процесса Л. Л. Зализняком // История науки и техники. Т. IV. Сборник трудов четвертой Международной молодежной научной конференции. Санкт-Петербург, 6-8 декабря 2004 г. – СПб., 2005 г. – С. 32-36.
- ³⁹ *Юсова Н.* Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні. – С. 353, прим. 2.
- ⁴⁰ Див.: *Юсова Н.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 294-303.
- ⁴¹ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – 432 с.
- ⁴² *Юсова Н.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 257-267.
- ⁴³ Архив Российской Академии наук. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 27 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 27 августа 1942 г. – Л. 1-11; Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I. № 6. – С. 252-265.
- ⁴⁴ Петровский М. Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С. 5-22.
- ⁴⁵ Юшков С. В. До питання про походження русі // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К., 1941. – С. 137-156; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези

- доповідей: «Общие предпосылки возникновения народности», «К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века)» та ін. Автограф. маш. з авт. правкою. 1930-ті – 1951 рр. – 7 док., 41 арк.
- ⁴⁶ Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 267-275.
- ⁴⁷ Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С. 69-70.
- ⁴⁸ Див., напр.: Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 6-7.
- ⁴⁹ Там само. – С. 2; Див. також: Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 3.
- ⁵⁰ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 3.
- ⁵¹ Архив Санкт-Петербургского университета. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. 35 (згідно з діючим описом; а за старою нумерацією – № 2446). Личное дело. Мавродин Владимир Васильевич 9 сентября 1947 г. – 20 ноября 1987 г. – Лл. 8-10 (об.), 33-38, 101-104, 123-125.
- ⁵² Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С. 67. Див.: Мавродин В. В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде / Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. – Л., 1947. – 40 с.
- ⁵³ Мавродин В. В. Формирование русской нации. – С. 16.
- ⁵⁴ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 4.
- ⁵⁵ Див.: Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / Записки НТШ. Т. 178. Праці філософічно-історичної секції. – Нью-Йорк-Париж, 1964. – 159 с.
- ⁵⁶ Там само. – С. 126-127. Пор.: Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 3-4.
- ⁵⁷ Юсова Н. «Проблема давньоруської народності» в праці В. В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.) // Ruthenica. Зб. наук. пр. – Том. I. – К., 2002. – С. 152-163.
- ⁵⁸ Залізник Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 90, 93, пос. 46.
- ⁵⁹ Там само. – С. 90.
- ⁶⁰ Там само. – С. 152; Залізник Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 90.
- Спростування інших закидів професора, див.: Юсова Н. Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні. – С. 365-368, 370.
- ⁶¹ Мавродин В. В. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации / Советская этнография. – 1947. – № 4. – С. 88.
- ⁶² Під історіографічним міфом маємо на увазі вигадку, котра не відповідає історіографічним реаліям.
- ⁶³ Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его серебро... Збірник праць на пошану чл.-кор НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 259-262.
- ⁶⁴ Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 5; Пор.: Його ж. Проблема україногенези: чи застаріло «застаріле»? – С. 59.
- ⁶⁵ Залізник Л. Про лехітських прашурів росіян та давньоруську народність. – С. 128.
- ⁶⁶ Юсова Н. О. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. – С. 259-268.
- ⁶⁷ Юсова Н. Питання киево-руської спадщини та етногенезу східнослов'янських народів у працях О. Преснякова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 10. – К., 2006. – С. 96-123. Див., також відповідні підрозділи обох видань монографії.
- ⁶⁸ Залізник Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 86.
- ⁶⁹ Див., напр.: Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'ятників письменської старо-українщини XI – XVIII в. – К., 1924. – С. 36; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. IV. тощо.
- ⁷⁰ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. IV.
- ⁷¹ Там само. – С. VI.
- ⁷² Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. – С. 77-78.
- ⁷³ Там само. – С. 86; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.

- ⁷⁴ Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. – С. 87.
- ⁷⁵ Там само. – С. 87.
- ⁷⁶ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.
- ⁷⁷ Там само. – С. III.
- ⁷⁸ Там само. – С. III.
- ⁷⁹ Див., напр.: Там само. – С. III.
- ⁸⁰ Там само. – С. VI.
- ⁸¹ Там само. – С. VI.
- ⁸² Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. – С. 8.
- ⁸³ Залізняк Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 89-90.
- ⁸⁴ Там само. – С. 90.
- ⁸⁵ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 214-237.
- ⁸⁶ Там само. – С. 237-238.
- ⁸⁷ Юсова Н.М. У світлі сталінських творів з питань мовознавства: актуалізація етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр. // УІЖ. – 2007. – №3. – С. 127-130.
- ⁸⁸ Юсова Н.М. Генезис концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С. 76-77.
- ⁸⁹ Дворниченко А.Ю. Владимир Владимирович Мавродин. Страницы жизни и творчества. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 25–29; Пугачёв В.В., Динес В.А. Историки, избравшие путь Галилея: Статьи, очерки. – Саратов, 1995. – С. 174–175.
- ⁹⁰ Див., напр.: Залізняк Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 6–7; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски”. – К., 2001. – С. 58.
- ⁹¹ Там само. – С. 6.
- ⁹² Див., напр.: Юсова Н.М., Юсов С.Л. Проблема „приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 97.
- ⁹³ Залізняк Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 92.
- ⁹⁴ Залізняк Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. – С. 227.
- ⁹⁵ Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 3, 4.
- ⁹⁶ Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції „давньоруської народності” / Український історичний збірник-2003 / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 403-411; *Ії ж.* Вопросы древнерусской народности в работах Л. В. Черепнина / *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – СПб., 2006. – С. 93-110; *Ії ж.* У світлі сталінських творів з питань мовознавства: актуалізація етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр. – С. 113-138; *Ії ж.* Підготовчі засідання до міждисциплінарної дискусії з методології етногенетичних досліджень «у світлі сталінського вчення про мову і націю» / Український історичний збірник (2006). – Вип. 10. – К., 2007. – С. 338-345; тощо.
- ⁹⁷ Залізняк Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 90.
- ⁹⁸ Див.: Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 426-430.
- ⁹⁹ Див., напр.: Симоненко Р.Г., Склярєнко Є.М. Видатний український вчений і організатор історичної науки // Тронько П.Т., Симоненко Р.Г., Склярєнко Є.М. О.К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки. К., 2007. – С. 88-89.
- ¹⁰⁰ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 13.
- ¹⁰¹ Заикільняк Л. [Рец.]: Н. Юсова. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2005. – 545 с. + П // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 2. – К., 2006. – Ч. 1. – С. 450.
- ¹⁰² Там само. – С. 454.
- ¹⁰³ Там само. – С. 450.
- ¹⁰⁴ Див.: Мандрик М. В. [Рец.]: Н. Юсова. Генезис концепции древнерусской народности в исторической науке СССР (1930-е – первая половина 1940-х гг.). – Винница: ТОВ „Консоль”, 2005. – 545 с. // Отечественная история. – 2006. – №2. – С. 175-179; Пузанов В.В. [Рец.]: Юсова Н. Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005. – 543 с. // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – СПб., 2006. – С.401-405; Моця А.П. [Рец.]: Н. Юсова. Генезис концепції давньоруської народності

в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005. 545 С.+ІІ.
[Н. Юсова. Генезис концепции древнерусской народности в исторической науке СССР (1930-е – первая половина 1940-х гг.)] // Славяноведение. – 2006. – №5. – С. 75-78; *Запильняк Л.*
[Рец.]: Н. Юсова. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 448-457; Див., також: *Балушок В.* Етногенез українців. – К., 2004 – С. 9, 39, прим. 9; *Моця О.П.* Південна «Руська земля». – К., 2007. – С. 189-191; тощо.
¹⁰⁵ *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С. 82, прим. 25.